

Manekin, Devorah. S. (2020). **Regular soldiers, irregular war: Violence and restraint in the Second Intifada**. Ithaca, NY: Cornell University Press

פרופ' סטיוארט כהן

אוניברסיטת בראילן

במוקד ספר זה עומד ניתוח התנהגותם של חיילי צה"ל כלפי האוכלוסייה הפלסטינית באיר"ש בין השנים 2005-2000, במהלך העימות המכונה בישראל "האנתפאדה השנייה". לא מדובר בכרוניקה קונוונציונלית של עימות זה, כזו העוקבת אחר פריצתה, התפתחותה ודעיכתה. מטרת הספר אינה לעדכן בנושא, עליו כבר נכתב, למשל על יד הצמדים הראל ויששכרוף (2004) ודרוקר ושלח (2005) בעברית, ועל ידי החוקר האמריקני דניאל ביימן (2011) באנגלית. להבדיל ממחברים אלה, מנקין עוסקת אך ורק בצד הישראלי של האנתפאדה השנייה. ליתר דיוק, היא מתמקדת בהתנהגות חיילי צה"ל שהופקדו על דיכוי ההתקוממות הפלסטינית. אנשים אלה – כולם גברים ורובם משרתי חובה ביחידות חי"ר – השתמשו במגוון רחב של פעולות משלימות, נוסף על אש חיה, שלמרות שלא נועדו להרוג בני אדם היו כרוכות בהפעלת אלימות. "תפריט" זה כלל: הטרדת פלסטינים במחסומי תנועה ומעבר; הריסת בתים של מחבלים וקרוביהם; ביצוע סריקות ברחובות כפרים (ואף בתוך בתי מגורים); והשמדת תוצרת חקלאית פלסטינית.

הספר מעלה שלוש שאלות עיקריות: (1) מדוע, ניכרת שונות באופני ההשתתפות [של חיילים] בפעולות אלימות שונות נגד התקוממויות? (2) מה ההסבר לכך שחלק מן הלוחמים ומהיחידות הלוחמות משתתפים בשקיקה בפעולות אלה, בעוד אחרים מגלים איפוק ניכר, עד כדי התנגדות להשתתפות בהן? (3) באלו תנאים יש לצפות לבולטות של סוג אחד של אלימות, ולהצנעת אחרים?

תשובותיה של מנקין לשאלות מתבססות בעיקר על שני מאגרי מקורות: האחד, שיחות שקיימה עם כ-70 מרואיינים ששירתו בשטחים בתקופת האנתפאדה. קבוצה הטרוגנית, אך בהחלט לא דגם מייצג. 52% מהם לומדים במוסדות להשכלה גבוהה ו-11% נוספים לומדים לתואר שני; 46% שייכים למעמד סוציו-אקונומי גבוה ו-6% למעמד גבוה מאוד (השווה: עמוס הראל, **תדע כל אם עברייה** [2013]). המאגר השני מורכב מן התשובות שנתנו כ-120 חיילים לשעבר נוספים (פרטיהם אינם נמסרים) לשאלות שהציגה מנקין בסקר שהפיצה ביניהם. נוסף על כך, עבודתה של מנקין מעוגנת במספר רב של מחקרים קודמים, בעברית ובאנגלית, הדנים במאפיינים השונים של הפעלת אלימות על-ידי חיילים במצבים א-סימטריים עכשוויים, הן בישראל והן באזורי לחימה אחרים בעולם. בהקשר זה יצוין כי הביבליוגרפיה העשירה של הספר היא נכס כשעצמו.

מסקנות הספר מוגשות בצורה בהירה, ובלשון שלמרבה השמחה נטולת הז'רגון שלעיתים מכביד על חיבורים אחרים בתחום. הן אף מתבססות על מסד משכנע של תובנות תיאורטיות שהן, לעניות דעתי, התרומה העיקרית של החיבור. המרכזית מבין תובנות אלה המספקת לספר כולו שלד מבני, היא ההבחנה בין שלושה סוגים עיקריים של מעשי אלימות המבוצעים על-ידי חיילים במהלך מאבקים אסימטריים: (א) אלימות "אסטרטגית" המכוונת על-ידי הפיקוד העליון (לדוגמה הריסת בית מחבל לאחר הרשתו), ולכן כרוכה בלא יותר ממילוי הוראות; (ב) אלימות "אופורטוניסטית", המופעלת על-ידי החייל הבודד על דעת עצמו וללא כל הנחיה ממפקדיו. לרוב, השימוש בסוג זה של אלימות (לדוגמה ביזה) נוגד את הוראות הצבא ולכן מוגדר פשע; (ג) אלימות "יזמית" (entrepreneurial violence), שלמרות שנועדה לשרת את מטרות הארגון הצבאי (להבדיל מהאינטרס האישי של החייל), אינה יזומה על-ידי הפיקוד העליון אלא על-ידי מפקדים מקומיים, זוטרים הרבה יותר. לקטגוריה זאת שייכות למשל השפלות מסוגים שונים במחסומים.

מבין שלושה סוגי האלימות, השלישית ("יזמית") היא ללא ספק המורכבת ביותר, אולם במצבים א-סימטריים השגרתית ביותר. לחיילים המתמודדים עם התקוממויות ניתנות הזדמנויות רבות להפעיל אלימות מסוג זה, אולם לעיתים קרובות הקו האמור להפריד בין פעולות מותרות ואסורות נותר עמום, לא רק עבורם אלא אף עבור מפקדיהם המיידיים בשטח. בהינתן תנאים אלה, שואלת מנקין, אלו חיילים וקצינים זוטרים מפעילים אלימות "יזמית" – גם כאשר הם מודעים לכך כי הפיקוד העליון מסוגל להתנער ממעשיהם – ומי מהם יירתעו מלעשות כן, ויעדיפו לנקוט בעמדה של "שב ואל תעשה"?

למרבה הצער, בהשוואה לתחכום הרב שבו מנקין מעלה שאלות מרתקות וקריטיות אלה, תשובתה חד-ממדית. האשמה, כך נראה לי, היא במתודולוגיה שבה בחרה להשתמש. היא מודה (עמ' 12) כי החליטה מראש שלא להתחשב בשניים מן המשתנים הבולטים שחוקרים אחרים כבר סימנו כהשפעות אפשריות על מידת האלימות המופעלת על-ידי חיילי צה"ל נגד פלסטינים: האחד – ההתגברות הכללית של נטיות "ימניות" (כלומר לאומניות ולעומתיות) בקרב הציבור היהודי בישראל. השני – השינוי בהרכב הדמוגרפי של יחידות החי"ר הלוחמות של צה"ל, שבהן עלה שיעור המתגייסים מרקע מזרחי ודתי-לאומי, לעומת אחוזי המשרתים מרקע אשכנזי-בורגני. מנקין מתרכזת באופן מודע אך ורק במשתנה שלישי – מנגנוני הבקרה הארגוניים – שבאמצעותם צה"ל מניע ומנחה את חייליו לפעול בדרכים העולות בקנה אחד עם יעדיו הארגוניים. חלק ממנגנונים אלה, היא מראה, "פורמליים", דוגמת הכללים והמסרים המוטמעים בחיילים בתקופת הטירונות וההכשרה החילית. ואולם חזקים הרבה יותר הם מנגנוני השליטה המופעלים בתקופת השירות הפעיל בשטח, כאלה שאינם משקפים הוראות צה"ליות מפורשות אלא "תהליכי סוציאליזציה ושכנוע". מנגנונים אלה מושפעים גם מן התרבות הצומחת בתוך היחידה, מאישיותו של מפקדה המידי ומכושר מנהיגותו.

מסקנת הכותבת היא כי "שונות בשליטה הארגונית" – ברמת היחידה הגרעינית (בדרך כלל מחלקה, לעיתים לפלוגה) היא המספקת הסבר תקף להתנהגויות השונות של חיילים מן השורה ביחס לאוכלוסייה

הפלסטינית בתקופת האנתפאדה. לדעתה, קיומה של בקרה ארגונית אפקטיבית יצר אצל החיילים רמה גבוהה של נכונות להשתתף באלימות "אסטרטגית" ו"יזמית" – צורות התנהגות שנתפסו "לגיטימיות" ו"ראויות" בעיני הלוחמים, ורמה נמוכה של השתתפות באלימות "אופורטוניסטית". לעומת זאת, שליטה חלשה – שבדרך כלל באה לידי ביטוי באי יכולתו של המ"מ או של המ"פ לנקוט יוזמה החלטית במצבים דרמטיים, ולקבוע קווים אדומים ברורים ומחייבים – הפחיתה את ההשתתפות באלימות אסטרטגית ויזמית, והגדילה את ההשתתפות באלימות "אופורטוניסטית" (עמ' 191–192).

ניתוח זה בוודאי תורם להבנתן של רבות מהתופעות שנצפו בהתנהגות חיילי צה"ל (לא רק בשנים 2000–2005 אלא אף לאחר מכן, דוגמת המקרה של אלאור עזריה, הנדון בעמ' 197–198). ואולם האם הסבר זה משקף את מלוא התמונה? האם אין צורך בכיווני מחקר משלימים?

לפחות בנוגע לשלושה תחומים נראה כי התשובה לשאלות אלה חיובית, ומבחינה זאת ספרה של מנקין משאיר "טעם של עוד".

1. התחום הראשון הדורש הרחבה הוא מתודולוגי. מנקין נמנעת מכל ניסיון למדוד את עוצמת "השליטה הארגונית" שהיא מזהה מול השפעתם של גורמים אחרים, לדוגמה הדעות הקדומות בנוגע להפעלת אלימות נגד פלסטינים שהחיילים, ומפקדיהם הישירים, מביאים לצה"ל מן הבית או ממסגרות חינוכיות נוספות (תנועות נוער, מכינות קדם צבאיות, ישיבות הסדר וכדומה). היא מסתפקת בהנחה, הטעונה הוכחה, כי תקופות ההכשרה של החיילים אמורות לאפשר לצה"ל "להחדיר בהם ואף לאכוף" מערכת נורמות המבדילה בין אלימות "הולמת" ל"בלתי הולמת" (עמ' 24).

2. התחום השני נוגע בהכשרת המפקדים הישירים, אותם קצינים זוטרים שלהם מנקין מייחסת (ובצדק) מקום מרכזי בתפקוד היחידה במצבי עימות אסימטריים. האם לדעתה קיבלו רמה מספקת של הכשרה, למשל בנוגע לקביעות הפרטניות של המשפט הבין-לאומי ההומניטרי בנוגע לשימוש באלימות מול אזרחים? אלו לקחים הפיק צה"ל בתחום זה במהלך האנתפאדה השנייה, וכיצד ניסיון זה השפיע (אם בכלל) על תוכן הקורסים שהועברו במהלכה בבה"ד 1?

3. כפי שמנקין מציינת (עמ' 109) עוד ב־2005–2006 העביר משרד הביטחון את האחריות לניהול המחסומים – אתרי חיכוך רגישים במיוחד בין צה"ל לאוכלוסייה הפלסטינית – מצה"ל לגורמים מקצועיים לא-צבאיים (מג"ב וחברות שמירה), שצוותיהם קיבלו אימונים ייעודיים לקראת מלוי תפקידם. האם יש לראות בכך הודעה באי-התאמה של ההכנה הניתנת לחיילי צה"ל, שהוכשרו להיות לוחמים ולא למלא פונקציות משטריות? אם כן, האם יש אולי להרחיב את מגמת ה"דה-מיליטריזציה" לתחומים נוספים אפשריים, כדי להשיג הנמכה של רמת האלימות ה"יזמית"?

תרומת ספרה של ד"ר מנקין מתבטאת בכך שהוא לא רק מעורר שאלות, אלא אף מספק חלק מהכלים האנאליטיים הדרושים לחקירתן.